

Recognizing the Path, the Sharia, and the Truth from the Perspective of Majalis Nizamuddin Olya

Zohre Rahimi Zare¹ | Yahya Kardgar² | Mohammad Foladi³

1- Ph.D student department of persian language and literature, university of Qom, Qom, Iran.

2-Corresponding Author: Professor of the department of persian language and literature, university of Qom, Qom, Iran.

Email: Kardgar1350@yahoo.com

3- Associate professor department of persian language and literature, university of Qom, Qom, Iran.

Article history Received: 12 October 2024 Received in revised form: 09 December 2024 Accepted: 13 January 2025 Published online: 21 March 2026

Abstract

Cheshtiyya is the name of a chain of Sufi orders in India. In their opinion, Sharia has priority over Tariqat. Nizamuddin Olya is one of the elders of this sect in the Indian subcontinent. The principles of the Chishtiyya sect have a special reflection in its meetings and events, and one can understand its thoughts and the teachings of the Chishtiyya sect well from the monographs of his meetings. Amir Hassan Sajzai and Amir Khosro Dehlavi, one of his disciples, have collected the words of their Sheikh under the title of Fawayed al-Faw'ad, Afdhal al-Fawayed and Rahat al-Mohebein. With a descriptive, analytical approach, the article has examined and analyzed the mystical thoughts, moral and theological teachings of the Sheikh based on these works. The present study shows that Nizamuddin Olya is a mystic of the Hanafi religion, and from a theological point of view, he follows the Ash'ari school in the discussion of predestination, free will, and the vision of God. The most central teachings of Nizamuddin are his great emphasis on adherence to Sharia. Emphasis on doing fariz and mustahabat, reciting the Quran and paying attention to adhar speaks of his adherence to Sharia.

Keywords: Nizamuddin Olya, monograph, Fawayed al-Faw'ad, Afdhal al-Fawayed, Rahat al-Mohebei.

1. Introduction

India has been a suitable environment for the cultivation of Sufi thoughts since ancient times and has cultivated the principles of Sufism in the form of various schools of thought. One of the most influential Sufi sects in India is the Chishtiyyah sect of Khwajas. This sect, "in addition to prayer, also practiced fasting. Repentance, piety, self-examination, meditation, and struggle were an essential part of the life of the Chishtiyyah" (Kaikhay-e-Farzaneh, 1394:101). The Nizamiyah path is one of the branches of this sect and its founder is Nizamuddin Awliya (725). Khwaja was born in the city of Badayoun in 634 AH. He spent his life cultivating disciples. Among his disciples, Amir Hassan Sajzai and Amir Khusraw Dehlavi have a special place. These two recorded the sayings and gatherings of the Sheikh in the form of works and, according to the established tradition in the field of mystical literature, published their works under the name "Malfuzat". Amir Khosrow Dehlavi (652-725) recorded the Malfuzat of the Sheikh in two books "Afzal-ul-Fawaid" and "Rahat-ul-Muhabbin", and Amir Hassan Sajzi (737 AH) dedicated the book "Fawaid-ul-Fawad" to the gatherings of the Sheikh. In this article, their monographs became the basis for analyzing the profile of Nizam-ud-Din Awliya. The important issue of the present research is what issues Nizam-ud-Din's thoughts and ideas contain and how much attention does he pay to Sharia?

2. Research Method

Understanding the thoughts of Nizamuddin Auliya can explain a major part of the mystical thoughts of the Chishtiyya. Direct reference to the Sheikh's surviving works is a guide to a precise understanding of his mystical teachings. Amir Khusro Dehlavi and Hassan Dehlavi, familiar names in Indian culture and literature, are among the disciples of Nizamuddin; they recorded and included his gatherings in their works. Considering their prominent scientific and literary status and the importance of their works in understanding Nizamuddin Auliya; it is possible to approach Nizamuddin Auliya's teachings by analyzing the aforementioned works in a detailed and comprehensive manner. The present study, in a descriptive-analytical manner, has attempted to present a comprehensive picture of him by criticizing and analyzing the monographs of the Sheikh's gatherings and explaining his concerns through the gatherings.

3-Discussion

One way to understand mystical figures is to examine the sources written about them. Mystics strive to achieve spiritual perfection; to find the path to divine knowledge and show it to others. In this section, we seek to introduce the face of Nizamuddin through monographs; to gain insight into his intellectual, doctrinal, and behavioral aspects.

Manners of conduct

Path and conduct are the most important part of practical mysticism. The Chishtiya path, like other mystical schools, adheres to principles and methods; to guide the seeker to the main goal, which is; knowledge of the truth. These principles can be found in their works. Manners of conduct from the perspective of the Khawaja include: secrecy, purification, allegiance, observation, remembrance, listening, the manners of wearing a robe, the relationship between the disciple and the disciple, and love.

Stages of conduct

The stages of conduct are the levels that the seeker reaches one after another during the path and in order to achieve perfection. There are aspects of difference and commonality in the order and explanation of the stages. Repentance, asceticism and renunciation of the world, patience, fear and hope, trust, submission and contentment are the stages that Khwaja has mentioned in the path.

Obstacles to the path

After passing through the stages, it is necessary to be aware of the obstacles to the path; despite the veils, passage is not easy. Therefore, abandoning and avoiding vices takes precedence over adorning the soul with the ornaments of moral virtues. Appearance, anger and lust, striving, laughter, slander and false oaths are the obstacles that Khwaja has condemned.

Sharia in the gatherings

In the Chishtiyya order, "Sharia precedes the path and they consider the path to require passing through it. Not only the disciples but also the sheikh must carefully fulfill all religious obligations and obligations and even religious recommendations." (See: Arya, 1365:203)

Theological thoughts of the sheikh

Nizam al-Din's thought originated from Islamic teachings. He is a Hanafi and boasts of it; "The right of Allah Almighty to give us these blessings. He did not give anyone. First, he made us from the nation of the Messenger of Allah, peace be upon him. Praise be to Allah; second, he made us from the nation of Abraham, the friend of Allah, the one who is in the school of the Great Imam, namely; Abu Hanifa, the Kufic; fourth, he created a Muslim and made him the one who says La ilaha illallah Muhammad is the Messenger of Allah" (Rahat-ul-Muhabbin, 15:1290, 16). His theological guardian Ibn Mayah is Ash'ari in the area of predestination and free will and seeing God on the Day of Judgment. This idea is embedded in the mind of Khwaja Nizam al-Din that "seeing God on the Day of Judgment after death is possible" (cf. Dehlavi, 1377:50).

The Sheikh's Moral and Social View

The moral points that the Sheikh refers to in his meetings have a prominent social dimension. Companionship and fellowship with people, humility, affection and brotherhood between people, charity, forgiveness and tolerance, mercy and compassion, veiling, respect for the elderly, the right to be a neighbor, kinship ties, visiting the sick, and feeding are among the most important moral points that the Sheikh calls upon his audience to follow.

4-Conclusion

The Chishtiyyah order, with the help of its own customs and teachings, was able to spread and institutionalize Islam in the Indian subcontinent. This order has been influential among the people through its pragmatic approach through its sheikhs. They have always considered the practical aspect of mysticism and emphasized the Sharia; because they consider the path to the path to require passing through it. Nizamuddin Auliya is one of the elders of this sect in India; the practical behavior of the cleric, along with his teachings in the assemblies, is a good representation of his attitude and teachings. Amir Hassan Sajzi and Amir Khusro Dehlavi have collected the speeches of their sheikh under the titles "Fawayid al-Fuad", "Afzal al-Fuayid" and "Rahat al-Muhabeen". By analyzing these works, one can understand Nizamuddin's thoughts; Based on the above discussions, it is concluded that he is a Hanafi and Ash'ari scholar. In the field of theology, he thinks like the Ash'aris in the discussion of predestination, free will, and seeing God, and he believes that the doer of all God's actions is. According to his view, what a person experiences in his destiny; is already determined for him and man has no ability to change it and must submit to the will and will of God. Regarding seeing God, he also believes that one can see God with the eyes of the head on the Day of Judgment.

The most central teachings of Nizam al-Din are his strong emphasis on adherence to the Sharia, meaning that as a disciple, he must perform all the obligatory and recommended and even recommended acts of the Sharia to the letter. He emphasizes performing obligatory and recommended prayers, fasting, paying zakat, and reciting the Quran; he asks the path seeker to recite the dhikr in addition to performing them. He calls on his disciples to complete submission to the elder. Like other Sufis, he considers secrecy, purification, allegiance, striving to observe, remembrance, listening, the manners of wearing the robe, the relationship between the disciple and the disciple, and love to be among the customs and traditions of the path. The positions that Khwaja lists are repentance, asceticism, and renunciation of the world, patience, fear and hope, trust, submission, and contentment. He considers immersion in the remembrance of the truth possible through purification of the soul. He speaks of the difficulties of the path and believes that externalism, anger and lust, striving, laughter, slander, and false oaths are obstacles to the path. Among other topics raised, one can mention the ethical and social concepts that are always considered in the path and that the seeker is obliged to observe. From a social perspective, all divine creatures are worthy of love. Khwaja encourages his disciples to be affectionate and friendly, humble, and give charity.

5-References

The Holy Quran

- Ahmed, Shaikh I. (2010). Emeers And Disciples of Hazrat Nizamuddin Auliya ,University of Jawaharlal Nehru,India,Journal of Subcontinent Researches,Vol.2,No.4.
- Anoushe, H. (2002). Persian Literary Dictionary, Volume 2, second edition, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Printing and Publishing Organization.
- Abbasi, B. (2022). Encyclopedia of the Islamic World, Volume 8, Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation.
- Amid Zanjani, A. A. (1987). A study on the emergence and developments of Sufism and mysticism, Tehran: Amir Kabir.
- Arya, Gh.A. (1986). the Chishti method in India and Pakistan and the services of the followers of this method to Islamic and Iranian culture, first edition, Tehran: Zovar.
- Arya, Gh.A. (1996). Generalities in the Fundamentals of Mysticism and Sufism, First Edition, Tehran: Paya Publications.
- Ismaili, M. (2015). The role of the doctrine of asceticism in the conduct of the Nizamuddin Olya and its impact on the intellectual system of Cheshtian, Master's thesis, Kharazmi University.
- Ashraf Khan, A. (2001). The Fawayed al-Faw'ad and the Teachings of Hazrat Nizamuddin Olya, Persian Research, No.1.
- Ashraf Khan, A. (2005). Malfozate of Hazrat Nizamuddin Olya and the World Brotherhood, Ghand Parsi, No. 31.
- Chakravarty .G. (2010). Reading Fawid al_ Faw'ad:Text,Testimony and history ,University of Delhi, India, Journal of Subcontinent Researches,Vol.2,No.4.
- Chittick, W. (2010). An Introduction to Islamic Sufism and Mysticism, translated by Jalil Parvin, second edition, Tehran: Hekmat Publications.
- Dehkhoda, A. A. (1998). Dictionary, 14th volume, 2nd edition, Tehran: University of Tehran.

- Dehlavi, Kh. H. (1998). *Fawayed al-Faw'ad*, Malfuzat of Khawaja Nizamuddin Oliya Badiwani, corrected by Mohammad Latif Malik, by Dr. Mohsen Kiani, first edition, Rozeneh.
- Dehlavi, A. H. (2006). *Fawayed al-Faw'ad* edited by Tawfiq H. Sobhani, Tehran: Zovar. Dehlavi, A. Kh. (1909). *Afdhal al-Fawayed*, manuscript, microfilm number 30/3.
- Dehlavi, A. Kh. (1701). *Afdhal al-Fawayed*, manuscript, microfilm 6/66, library number 5/1475.
- Dehlavi, A. Kh. (1911). *Rahat al-Mohebein*, manuscript, microfilm 3203: list of microfilms of the Central Library and Document Center of Tehran University, volume 2, authored by Mohammad. Taghi Danesh Pajoh, page 98, the original of which is in Bankipur Library of India, number 1642 (part of the treatise) Volume 17 is page 114.
- Elah Dayh, Sheikh A. R. (2007). *Khawajgan Chisht, Sir al-Aghatab*, introduction to correction, index and explanation by Mohammad Sarwar Moulai, Tehran: Alam.
- Gholamrezaei, M. (2009). *Sufi prose stylistics from the fifth century to the beginning of the eighth century*, Tehran: Shahid Beheshti University.
- Hakimi, I. (1994). *Sama in Sufism*, 5th edition, University of Tehran.
- Hashemi, S. R. (2022). *Encyclopedia of the Islamic World*, Volume 5, Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation.
- Jami, N. A. (2005). *The nafahato alons*. Edited by Mahmoud Abedi, Tehran: Sokhan Publishing.
- Kashani, Ezzeddin M. (2015). *Misbah al-Hadaye and Miftah al-Kafayeh*, edited by Jalaluddin Homai, 12th edition, Tehran: Sokhon.
- Kaykhai Farzaneh, A. R, Sudabeh Salimi Khorashad. (2015). *The Mystical View of Khwaja Moein Chishti Based on the Divan Attributed to Him*, Quarterly Journal of Subcontinental Studies, No. 23, pp. 97-116.
- Lal Badakhshi, L. (1997). *Samrat Al-Quds Man Shajarat Al-Ons*, introduction, corrections and notes by Dr. Seyed Kamal Haj Seyed Javadi, first edition, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Muhaddith Dehlavi, Abdul H. (2004). *Akhbar al-Akhyar fi Asrar al-Abrar*, corrected and explained by Alim Ashraf Khan, first edition, Association of Cultural Works and Masters.
- Moein, M. (1996). *Persian Dictionary*, Volumes 1 and 2, 10th edition, Tehran: Amir Kabir.
- Najafi Barzegar, K. (2015). *Munis al-Arwah*, a valuable work in describing the lives of the sheikhs of the Chishti dynasty. Quarterly Journal of Subcontinental Studies, No. 25, pp. 121-132.
- Naraghi, M. (1987). *Jame al-Saadah*, translated by Seyyed Jalal al-Din Mojtawawi, Volume 2, Tehran: Hekmat.
- Pargho, M. A. (2022). *The manner and causes of the spread of Shiism in India (from the seventh to the tenth century AH)*, Quarterly Journal of Subcontinental Studies, Volume 14, No. 43, pp. 57-70.
- Rahman, A. (2018). *Services of the Chishtiyya dynasty in Persian language and literature in the Indian subcontinent*. Persian ghand. No. 75-78, pp. 99-118.
- Razavi, Seyyed A . A. (2001). *History of Sufism in India*, translated by Mansour Motamedi, first edition, Tehran: Academic Publishing Center.
- Sabraqkand, Z. (2012). *Comparative Study of Mystical Teachings in Rumi's Fiya Mafiya and Fawayed al-Faw'ad of Hazrat Nizamuddin Olya*, Master's Thesis, Shahid Madani University of Azerbaijan.
- Sajjadi, Seyyed Z. (2009). *Introduction to the Basics of Sufism*, 15th edition, Tehran: Samit.
- Safa, Z. (1980). *History of Literature in Iran (Volume 3, Part 2)*, Seventh Edition, Tehran: Ferdows Publications.
- Shahrastani, A. (1956). *Millam and Nahal*, translated by Afzaluddin Sadr Turke Isfahani, corrected and updated by Seyyed Mohammad Reza Jalali Nayini, second edition, Taban printing house.
- Shams, M. J. (2022). *Encyclopedia of the Islamic World*, Volume 7, Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation.
- Sobhani, H. T. (1998). *A Look at the History of Persian Literature in India*, First Edition, Persian Language and Literature Development Council Publications.
- Taheri, S. M. (2010). *A Study of the Currents of Sufism in the Subcontinent*, Quarterly Journal of Subcontinental Studies, No. 5, pp. 29-54.
- Zakavoti Qaragazloo, A.R. (1998). *The Malfuzat of Khawaja Nizamuddin Oliya*, edited by Mohammad Latif Malek, Book of the Month of Literature, Issue 14, pp. 29-30.

Cite this article: Rahimi Zare, Z; Kardgar, Y; Foladi, M. (2026). Recognizing the Path, the Sharia, and the Truth from the Perspective of Majalis Nizamuddin Olya. *Journal of Subcontinent Researches*, 18(50), 143-162.

DOI: [10.22111/JSR.2025.50020.2460](https://doi.org/10.22111/JSR.2025.50020.2460)

بازشناسی طریقت، شریعت و حقیقت از منظر مجالس نظام‌الدین اولیاء

زهره رحیمی زارع^۱ | یحیی کاردگر^۲ | محمد فولادی^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه قم، قم، ایران.

۲. نویسنده مسئول: استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه قم، قم، ایران، رایانامه: Kardgar1350@yahoo.com

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه قم، قم، ایران.

چکیده

چشتیه، مانند دیگر فرقه‌های تصوف، آداب و رسوم و عقاید خاصی داشتند. در نظر ایشان، شریعت بر طریقت رجحان دارد. نظام‌الدین اولیاء یکی از بزرگان این فرقه در هند است. اصول فرقه چشتیه در مجالس و ملفوظاتش انعکاس ویژه‌ای دارد و از تئنگاری‌های مجالس او به‌خوبی می‌توان اندیشه‌های او را دریافت. امیرحسن سجزی و امیرخسرو دهلوی، از مریدان او، سخنان شیخ خود را با عنوان: فواید‌الفوائد، افضل‌الفواید و راحه‌المحبین گرد آورده‌اند. مقاله با رویکردی توصیفی-تحلیلی افکار عرفانی، آموزه‌های اخلاقی و کلامی شیخ را بر مبنای این آثار تحلیل کرده‌است. پژوهش حاضر نشان می‌دهد که نظام‌الدین عارفی، حنفی مذهب است و از دیدگاه کلامی در بحث جبر، اختیار و رؤیت خدا دنباله‌رو مکتب اشعری است. محوری‌ترین آموزه‌های نظام‌الدین، تأکید فراوان او در پای‌بندی به شریعت است. تأکید به انجام فرایض و مستحبات، تلاوت قرآن و توجه به اذکار از پای‌بندی او به شریعت حکایت می‌کند. بیان مقامات سلوک، تبیین دقیق موانع سلوک، توجه فراوان به آموزه‌های اخلاقی و اجتماعی، از مهم‌ترین نکاتی است که در مجالس شیخ برجسته شده است؛ از این رو، می‌توان گفت: شریعت، طریقت، اخلاق، انسان و اجتماع واژه‌های کلیدی مجالس شیخ هستند که از وسعت دید شیخ و آموزه‌های فرقه چشتیه حکایت دارد.

کلیدواژه‌ها: نظام‌الدین اولیاء، تئنگاری، فواید‌الفوائد، افضل‌الفواید، راحه‌المحبین.

۱- مقدمه

هند، از ادوار گذشته محیط مناسبی برای پرورش افکار صوفیانه بوده و اصول تصوف را به شکل مذاهب فکری گوناگونی پرورانده است. یکی از تأثیرگذارترین فرقه‌های تصوف بر فضای عرفانی هند، فرقه «خواجگان» چشتیه است. «سلسله چشتیه، سلسله معروف از صوفیان مسلمان شبه قاره، منسوب به چشت است. این سلسله، دنباله سلسله ادهمیه منسوب به ابراهیم بن ادهم است که در زمان ابواسحاق شامی از مشایخ بزرگ صوفیه در اواخر قرن ۳ و اوایل ۴ ق، در قصبه

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۸، شماره ۵۰، ۱۴۰۵، صص ۱۶۲-۱۴۳.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۲۱

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱

استاد: رحیمی زارع، زهره؛ کاردگر، یحیی؛ فولادی، محمد. (۱۴۰۵). بازشناسی طریقت، شریعت و حقیقت از منظر مجالس نظام‌الدین اولیاء،

مطالعات شبه‌قاره، ۱۸(۵۰)، ۱۶۲-۱۴۳.

DOI: [10.22111/JSR.2025.50020.2460](https://doi.org/10.22111/JSR.2025.50020.2460)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© رحیمی زارع، زهره؛ کاردگر، یحیی؛ فولادی، محمد.

«چشم» شکل گرفت و از قرن ۶ به تدریج از ناحیه هرات و خراسان بزرگ به شبه قاره گسترش پیدا کرد. بنا به روایتی، شجره این سلسله به حضرت علی (ع) می‌رسد. ابواسحاق شامی با اجازه پیر خود خواجه ممشاد علو دینوری برای ارشاد مردم «چشم» از بغداد به آنجا رفت و ظاهراً از آن پس این سلسله به چشتی معروف شد» (نجفی‌برزگر، ۱۳۹۴: ۱۲۲).

ایشان، «در طول قرون متمادی با نفوذترین طریقت شبه قاره بوده؛ این سلسله در هند دارای چند شاخه مهم نظیر؛ نظامیه منسوب به نظام‌الدین اولیاء و صابری منسوب به شیخ علی صابر (متوفی ۶۹۰) است که هر کدام از آن‌ها نیز زیرشاخه‌هایی دارند. یکی از ویژگی‌های بارز مشایخ چشت، این بود که از پذیرفتن هدایای سلاطین خودداری نموده و فقط فتوح را می‌پذیرفتند» (طاهری، ۱۳۸۹: ۳۶). در مقایسه این فرقه با فرقه سهروردیه و نقشبندیه باید اذعان داشت؛ «فرقه سهروردیه، از جهت تأکید زیاد در انجام دستورات دینی، با چشتیه اختلاف سلیقه داشته‌است؛ همچنین با انواع سماع که در سایر فرق صوفیه متداول بود؛ مخالفت می‌کردند. سهروردیه برخلاف مشی اولیه چشتیه با دخالت در امور سیاسی با حکمرانان مناسبات دوستانه‌ای برقرار می‌کردند که از جمله این مناسبات، دریافت مقام شیخ‌الاسلامی از شاهان می‌باشد که در مقابل، آن‌ها نیز از امور معنوی حکومت مواظبت می‌نمودند» (همان: ۳۷). سلسله نقشبندیه نیز «برای مصلحت خلق ارتباط با حاکمان را جایز می‌دانستند. بر همین مبنا، آن‌ها بیشترین اعتبار خود را به سبب فعالیت‌های سیاسی کسب نمودند» (همان: ۳۸). «چشتیان از مشایخ حنفی و نزدیک‌ترین افراد سنی به مذهب شیعه بوده که در ترویج اسلام در شبه قاره بسیار موفق بوده‌اند» (همان: ۴۴). این فرقه، «علاوه بر نماز، به روزه‌داری نیز می‌پرداختند. توبه، ورع، محاسبه نفس، مراقبه و مجاهده جزء لازم زندگی چشتیان بوده است» (کیخای فرزانه، ۱۳۹۴: ۱۰۱). «آنان ضمن پذیرش شیخین، به اهل بیت (ع) شیفتگی و علاقه خاصی ابراز می‌داشتند. با وجود تمایلات صوفیانه سنی، محبت خاندان پیامبر (ص) را نیز ترویج می‌کردند» (پرغو، ۱۴۰۱: ۶۵).

طریق نظامیه، یکی از شاخه‌های این فرقه است و پایه‌گذار آن، نظام‌الدین اولیاء (۷۲۵) می‌باشد. نام اصلی وی، محمد و نژادش به چند واسطه به حضرت امام علی‌النقی (ع) می‌رسد. خواجه در شهر «بدایون» در ماه صفر سال ۶۳۴ ه. متولد شد. در این شهر بالید و مرید فریدالدین گنج‌شکر (۶۶۴) شد. نظام‌الدین عمری را صرف پرورش مریدان کرده‌است. در میان مریدان او امیرحسن سجزی و امیرخسرو دهلوی از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند. این دو، اقوال و مجالس شیخ را در قالب آثاری ثبت کردند و بنا به سنت جا افتاده در حوزه ادبیات عرفانی آثارشان را با نام ملفوظات منتشر کردند. امیر خسرو دهلوی (۷۲۵-۶۵۲) ملفوظات شیخ را در دو کتاب افضل‌الغواید و راحه‌المحبین ثبت کرده و امیرحسن سجزی (۷۳۷ق) نیز کتاب فواید‌الفؤاد را به مجالس شیخ اختصاص داده‌است.

۱-۱- گفتارهای پراکنده صوفیان

«متصوفه در بسیاری از موارد، تعالیم و آراء خویش را به صورت گفتار عرضه کرده‌اند: گفتارها دو صورت دارد: یکی گفتارهای پراکنده‌ای که عارف در محافل خصوصی بیان کرده‌است. معمولاً هر گفتار کوتاه است و به مناسبتی بیان شده‌است. بعضی از مریدان، آن‌ها را کتابت و جمع کرده‌اند؛ این گونه آثار معمولاً مقدمه و خاتمه ندارد؛ فصل بندی‌ها در آن‌ها نیست و طرح و ساختار نیز ندارد. دوم، مجالس صوفیه است؛ یعنی گفتارهای شیخ بر بالای منبر، این گونه کتاب‌ها از اصول و قواعد مجلس-گویی پیروی می‌کند. ویژگی این دسته از آثار صوفیه، علاوه بر سادگی، محاوره‌ای بودن زبان است؛ به‌ویژه در گروه اول» (غلامرضایی، ۱۳۸۸: ۷۰)؛ به عنوان مثال، «چهل مجلس، گفتارهای پراکنده علاءالدوله سمنانی است با بعضی از مریدانش که اقبال‌بن سابق السجستانی آنرا جمع‌آوری کرده‌است. این کتاب، نه از نوع مجالس مولوی بلکه از نوع فیه‌مافیه و کتاب‌های معارف و مقالات صوفیان است؛ هر مطلب از نظر کمیت با مطلب یا مطلب‌های دیگر متفاوت است، بعضی مطالب را شیخ خود آغاز و بیان کرده و بعضی پاسخ پرسش‌های مریدان است و در آغاز هر بند جمله‌هایی آمده که نشان می‌دهد مطالب پراکنده را کسی یا کسانی کتابت کرده‌اند» (همان: ۲۲۴).

معارف بهاء‌ولد، معارف برهان‌الدین محقق ترمذی، مقالات شمس، فیه مافیه، معارف سلطان‌ولد از نمونه‌های دیگر می‌باشد؛ بنابراین، «نثرهای متصوفه را از نظر شکل می‌توان به سه بخش تقسیم کرد: کتاب‌ها، نامه‌ها و گفتارها» (ر.ک: همان: ۷۰). بخشی از آثار متصوفه گفتارهای پراکنده‌ای است که مشایخ در حلقه‌ی خواص در پاسخ مریدان یا به مناسبت‌های گوناگون سخنانی ایراد می‌کرده‌اند و به‌طور معمول فرد یا افرادی آن‌ها را می‌نوشتند. پیشینه‌ی این نوع نگارش به قرون نخستین اسلامی برمی‌گردد که مسلمانان به بیان کردار پیامبر به نام «سیره‌ی النبی» و یا سخنان پیامبر به نام «روایت» می‌پرداختند. در قرون بعدی با پیدایش مسلک تصوف و رواج آن، به تبعیت از سیره‌نویسی و کتاب‌های حدیثی، کتاب‌هایی در مناقب بزرگان صوفیه به‌نگارش درآمد. هدف از نوشتن چنین کتاب‌هایی بیان حالات، سخنان و چگونگی کردار مشایخ بود که تحت عنوان مقامات و مجالس تدوین می‌شد.

ملفوظات به معنی سخنان و گفتارها (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل واژه «ملفوظات») و از انواع نوشته‌های عرفانی-ادبی فارسی است که حاوی مسائل عرفانی، خواندن نمازها و اذکار، توضیح مسائل اخلاقی، نقل آیات قرآن، احادیث نبوی، حکایات و اشعار عربی و فارسی است. مجموعه‌هایی که از این‌گونه سخنان باقی‌مانده معمولاً به نام‌های تک‌نگاری، معارف، مقالات، حالات، مجالس، تذکره، مقامات، سیره، مناقب، پیرنامه و ملفوظات معروف است. اهمیت ملفوظات تنها به مطالب یادشده نیست؛ بلکه از جهات ادبی، اجتماعی، تاریخی و فرهنگی نیز اهمیت فراوان دارند «به دو طریق تدوین ملفوظات معتبر انجام می‌گرفت: نخست، ملفوظاتی که یکی از اخلاف یا مریدان آن صوفی مدت‌ها پس از وفاتش فراهم می‌آورد و عموماً شامل چنین بخش‌هایی می‌شد؛ شرح حالی مختصر تعلیم عمده، کرامات، گزارشی از نوع مراقبه و ریاضات شیخ. چنین آثاری مبتنی بر حکایاتی بود که اعضای خاندان و مریدان آن صوفی فرایاد می‌آوردند و گاه نامه‌هایی را هم که در مکاتبه با شخصیت‌های مهم ردوبدل شده بود؛ در آن‌ها می‌گنجاندند. معتبرترین ملفوظات، مربوط به دسته دوم و حاوی سخنانی است که بلافاصله پس از ایراد پیر ثبت شده است و تاریخ نیز دارد. قدیمی‌ترین کتاب شناخته‌شده از دسته اول کتاب حالات و سخنان شیخ ابوسعید بن ابوالخیر میهنی (۳۵۷-۴۴۰ ق) نوشته جمال‌الدین ابوروح نبیره شیخ ابوسعید (۵۴۱ ق) است» (رضوی، ۱۳۸۰: ۴). نوشتن این‌گونه کتب، در شبه قاره هند نیز معمول و متداول بود. تعلیم شفاهی چشتیان آن‌گونه که در ملفوظات بروز یافته است؛ قالب مکتوب معتبری یافت و دیری نپایید که به‌گونه‌ای تبدیل شد که هم بر اعضای این طریقت و هم برای عموم پیروانشان جنبه مرجعیت داشت. مریدان، اقوال شیخ خود را در کتب و رسایل به رشته تحریر درمی‌آوردند که می‌توان از «جوامع‌الکلم که ملفوظات سیدمحمد الحسینی معروف به سید بنده‌نواز گیسودراز (۷۲۰-۸۲۵) از ۱۸ رجب ۸۰۲ تا ۲۲ ربیع‌الثانی ۸۰۳ ق گردآورده پسرش سید محمد اکبر حسینی چشتی است» (انوشه، ۱۳۸۱: ۱۲۶۹) نام برد. ملفوظات و مجالس نظام‌الدین اولیاء بیش از سایرین مورد توجه قرار گرفته است. مهم‌ترین این آثار عبارت‌اند از: خواجه محمد امام (۷۳۴ ق) انوارالمجالس؛ «شیخ عزالدین صوفی (۷۴۱ ق) تحفه‌الابرار و کرامه‌الاخیار، عبدالعزیز بن ابوبکر مصلی بردار خواهرزاده سلطان المشایخ؛ مجموع‌الفواید، خواجه شمس‌الدین دهاری؛ ملفوظات المشایخ، مولانا علی بن محمود جاندار (۷۰۸ ق)، خلاصه‌اللطايف، مولانا علی بن محمود جاندار (۷۰۸ ق) دُرر نظامی را در این موضوع تألیف کردند» (الرحمن، ۱۳۹۷: ۱۱۶). در این مقاله تک‌نگاری‌های امیرحسن سجزی و امیرخسرو دهلوی، مبنایی برای تحلیل سیمای نظام‌الدین اولیاء قرار گرفتند. فواید‌الفواد، سخنان خواجه در طی ۱۵ سال است که به‌صورت یک کتاب در ۵ جلد شامل ۱۸۸ مجلس تدوین شد. «خواجه حسن، سخنان خواجه نظام‌الدین را اسرار الهی می‌داند» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۱۲). «وجه تسمیه کتاب را فایده‌گرفتن دل‌های دردمندان معرفی می‌کند» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۱). امیرخسرو دهلوی نیز برای ادای احترام به شیخ، اقوال نظام‌الدین را ضبط کرده است. شیخ از ملفوظاتی که مریدان می‌نوشتند؛ مطلع بود. امیرخسرو می‌گوید: «مدتی است که این بیچاره، هرچه از زبان مخدوم می‌شنود تا آن‌جا که ادراک و فهم یاری می‌دهد؛ آن‌را می‌نویسد و افضل‌الفواید نام کرده‌ام، چون بنده این عرضه داشت کرد بر دست مبارک گرفت و به شرف مطالعه شرف داد»

(لعل بدخشی، ۱۳۷۶: ۴۶۱). اثر دیگر امیر خسرو، کتاب راحه‌المحبین است. بعضی در انتساب کتاب راحه‌المحبین به امیر خسرو تردید کردند و بعضی آنرا از آثار وی ندانسته‌اند؛ اما میرزا لعل‌خان بدخشی تحمیدیه کتاب راحه‌المحبین را در ثمرات‌القدس آورده که در انتساب اثر به امیر خسرو آشکار است. «پس چون بعضی سخنان افضل‌الفواید بی‌تغییر عبارت از ملفوظات سلطان‌المشاخ شیخ نظام‌الدین - قدس الله سره - امیر خسرو جمع نموده‌بود، به انجام رسید. اکنون شروع در بعضی کلمات ملفوظات دویم سلطان‌المشاخ به اسم راحه‌المحبین که هم جمع کرده امیر خسرو است، می‌رود» (لعل بدخشی، ۱۳۷۶: ۴۶۲). خود نیز در ابتدای راحه‌المحبین اذعان می‌کند: «بعد از نوشتن افضل‌الفواید، کتاب دیگری در حکایت انبیا و سلوک می‌نویسم اگر مرحمت فرمان شوند هرچه از زبان دُرر بار مخدوم شنیده شود؛ آنرا درسلک تحریر کشیده‌آید؛ تا دو جلد مرتب گردد» (راحه‌المحبین، ۱۲۹۰: ۴).

۱-۲- ضرورت و روش تحقیق

نظام‌الدین اولیاء از عارفان برجسته و تأثیرگذار شبه قاره هند است. شناخت افکار و اندیشه‌های او می‌تواند بخش عمده‌ای از اندیشه‌های عرفانی چشتیه را تبیین کند. مراجعه مستقیم به آثار برجای‌مانده شیخ و آثار مریدان مستقیم او که محضر شیخ را درک کردند و در مجالس او حاضر بودند؛ در درک و دریافت دقیق آموزه‌های عرفانی او راهگشاست. خوشبختانه نویسندگان مجالس، خود از چهره‌های شاخص علمی، ادبی و عرفانی شبه قاره هند به‌شمار می‌آیند؛ به‌گونه‌ای که بخش قابل‌توجهی از میراث ادبی فارسی در شبه قاره با نام آن‌ها پیوند خورده‌است. امیر خسرو دهلوی و حسن دهلوی نام‌های آشنای فرهنگ و ادبیات هند از مریدان نظام‌الدین اولیاء هستند که مجالس او را در آثاری ثبت و درج کردند. با توجه به جایگاه برجسته علمی و ادبی آن‌ها و اهمیتی که آثار آن‌ها در شناخت نظام‌الدین اولیاء دارد؛ می‌توان با تحلیل دقیق و همه‌جانبه کتاب‌هایی چون: فواید‌الفؤاد، افضل‌الفواید و راحه‌المحبین که مجالس شیخ در آن‌ها ثبت شده، به دنیای فکری و اندیشه‌ها و آموزه‌های نظام‌الدین اولیاء راه برد. پژوهش حاضر در شیوه‌ای توصیفی - تحلیلی کوشیده است با نقد و تحلیل تئنگاری‌های مجالس شیخ، سیمایی جامع از او ارائه‌دهد و از خلال مجالس شیخ، دغدغه‌های او را تبیین کند.

۱-۳- بیان مسئله

نظام‌الدین اولیاء، از شخصیت‌های برجسته فارسی زبان هندوستان در قرن هشتم است که آثار ارزشمندی از آموزه‌های او گردآوری شده و به‌جای مانده است. وی شخصیتی مهم و اثرگذار در تصوف و از معروف‌ترین چهره‌های شبه قاره است. بر همین اساس، این مقاله تدوین شد تا سیمای نظام‌الدین اولیاء در تئنگاری‌های مجالس او که توسط مریدانش تحت عنوان ملفوظات، جمع‌آوری شده مورد بررسی قرارگیرد. مسئله مهم پژوهش حاضر این است که اندیشه و افکار نظام‌الدین دربردارنده چه مسائلی است و چه قدر به شریعت توجه دارد؟

۱-۴- پیشینه تحقیق

غالب پژوهش‌هایی که درباره نظام‌الدین اولیاء و مجالس او منتشر شده، بر مبنای کتاب فواید‌الفؤاد است و آثار دیگر چندان مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته است. مهم‌ترین پژوهش‌ها عبارت‌اند از: کتاب صفا با نام «تاریخ ادبیات در ایران» (۱۳۶۹)، ذکاوتی قراگزلو، مقاله‌ای با نام «ملفوظات خواجه نظام‌الدین اولیاء» (۱۳۷۷)، نوشته است. وی با هدف معرفی کتاب «ملفوظات خواجه نظام‌الدین اولیاء» که محمد لطیف ملک تصحیح کرده این مقاله را تدوین و به نکات مهم کتاب اشاره کرده است. اشرف‌خان دو مقاله دارد؛ یکی با نام «فواید‌الفؤاد و تعلیمات حضرت نظام‌الدین اولیاء» (۲۰۰۱/۱۳۸۰) و دیگری با نام «ملفوظات حضرت نظام‌الدین اولیاء و اخوت جهانی» (۱۳۸۴). این دو مقاله با نام‌های مختلف، اما محتوایی یکسان به بررسی محتوایی فواید‌الفؤاد پرداخته است. احمد، مقاله‌ای با نام «امیران و شاگردان نظام‌الدین اولیاء» (۲۰۱۰)، به زبان لاتین منتشر کرده است؛ این مقاله به بررسی سبک نگارش دو کتاب افضل‌الفواید و فواید‌الفؤاد و تبیین جایگاه امیر خسرو دهلوی و

امیرحسن سجزی پرداخته است. گواتام در مقاله‌ای با نام «متن، شواهد و تاریخ» (۲۰۱۰)، به بررسی جایگاه تاریخی کتاب فوایدالغواد پرداخته و اذعان می‌کند؛ «آنچه سجزی ثبت کرده سرشار از احساسات تاریخی اوست. علاوه بر مقاله‌های مذکور، پایان‌نامه‌ای از صابر اقلند با نام «بررسی تطبیقی تعالیم عرفانی در فیه‌مافیه مولوی و فوایدالغواد نظام‌الدین اولیاء» (۱۳۹۱)، به رشته تحریر درآمده است که به مقایسه عرفانی و فلسفی این دو اثر پرداخته است و پایان‌نامه دیگر، از اسماعیلی با عنوان: «نقش آموزه زهد در سلوک نظام‌الدین اولیاء و تأثیر آن بر نظام فکری چشتیان» (۱۳۹۴) است؛ در این پژوهش، مؤلف تنها به آموزه‌های زهد نظام‌الدین اولیاء توجه کرده است؛ بنابراین پژوهشی که توصیف و تحلیل سیمای نظام‌الدین اولیاء بر مبنای تک‌نگاری‌های مجالس او باشد، منتشر نشده است.

۲- بحث

یکی از راه‌های شناخت شخصیت‌های عرفانی، بررسی منابعی است که درباره آن‌ها نوشته شده است. تحلیل محتوایی این‌گونه آثار، راه را برای شناخت دقیق می‌گشاید. عرفا، برای رسیدن به تکامل معنوی تلاش می‌کنند تا طریق معرفت الهی را بیابند و به دیگران نیز نشان دهند. در این بخش در پی شناساندن چهره نظام‌الدین از خلال تک‌نگاری‌ها هستیم تا بر جنبه‌های فکری، اعتقادی و رفتاری او دست‌یابیم.

۲-۱- آداب سلوک

«سیروسلوک»، مهمترین بخش عرفان عملی است. طریقت چشتیه مانند دیگر مکاتب عرفانی، پایبند مبانی و روش‌هایی است تا سالک را به مقصد اصلی؛ یعنی معرفت حق رهنمون‌سازد. می‌توان این اصول را در رساله‌ها و کتاب‌های ایشان دریافت. به اعتقاد نظام‌الدین «پیر در هدایت مریدان همواره جانب شریعت را حفظ کرده و برای دستوراتی که در سلوک می‌دهد، مستند در سنت است» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۷۷). آداب سلوک از نگاه خواجه عبارتند از:

۲-۱-۱- رازداری

حفظ و نگهداری راز ضرورت دارد. نراقی می‌گوید: «اگر افشای اسرار منشاء عداوت داشته باشد، از رذایل قوه غضبیه به- شمار می‌رود و اگر ریشه در سود مالی و مادی داشته باشد، از رذایل قوه شهویه به- شمار می‌رود. در هر دو صورت ناشی از خباثت درونی و نفسانی انسان است و امری مضموم و مورد نهی است» (نراقی، ۱۳۶۶: ۳۶۵). ستر احوال یکی از آداب سلوک می‌باشد؛ به اعتقاد خواجه: «کسی که به اسرار عشق وقوف یافت؛ باید راز نگهدارد. برای اسرار و انوار حوصله وسیع می‌باید که در او اسرار دولت مسکن گیرد، زیرا که چون نخستین انوار دوست در دل این کس متجلی گردد، پس او آن انوار درون حوصله نتواند داشت و آن را بیرون‌دهد؛ پس لایق سر دیگر نباشد» (راحه‌المحبین، ۱۲۹۰: ۴۲).

۲-۱-۲- تزکیه

یکی دیگر از آداب سلوک، تزکیه نفس است؛ «یکی از ویژگی‌های مهم صوفی آن است که دائم به تزکیه نفس و تصفیه دل و تجلیه روح مشغول باشد؛ زیرا اشراق انوار الهی از طریق تطهیر قلب و تزکیه امکان‌پذیر است» (شمس، ۱۴۰۱: ۲۸۱). نظام-الدین، ترک خواسته‌های نفس را طریق تزکیه نفس قلمداد می‌کند؛ «سخن در تزکیه افتاد؛ فرمود: کمال مرد در چهار چیز پیدا می‌شود: قله‌الطعام و قله‌الکلام و قله‌المنام و قله‌الصحبه مع الانام» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۳).

۲-۱-۳- بیعت

«بستن پیمان وفاداری و اطاعت از پیامبر، امام، حاکم یا خلیفه است. این واژه عربی از ریشه ب، ی، ع به معنای دست‌دادن، دست فشردن دست راست خود را به دست راست دیگری زدن برای ایجاد عقد بیع» (هاشمی، ۱۴۰۱: ۲۳۹). خواجه از آداب

سلوک، «بیعت و کلاه بر سر نهادن با همه اعمالی که بر مرید واجب است انجام دهد، سخن می‌گوید» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۳۶). «از نگاه او بیعت با پیر باعث محو گناهان گذشته می‌شود» (همان: ۷۱).

۴-۱-۲- مشاهده

تفسیر مسائل عرفانی، بخش چشمگیری از گفتارهای شیخ را تشکیل می‌دهد. «شب‌زنده‌داری از اعمال مجاهده در تعالیم چشتیه است» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۵۰). «در حالت مشاهده، سالک محبوب حقیقی را در قلبش چنان رؤیت می‌کند که گویی در برابر دیدگانش است. رفتن حجاب و رسیدن به مقام بی‌بصر و بی‌یسمع و بی‌ینطق که لذت مشاهده و مکاشفه یابد» (افضل- الفوائد، ۱۲۸۸: ۹).

۵-۱-۲- ذکر

ذکر خدا سبب آرامش قلب می‌شود. در طریقت چشتیه، «گذشته از آن‌چه مرید و سالک راه طریقت، می‌بایستی تکالیف واجب دینی و مستحبات شرعی به‌جای آورد؛ طبق دستور مرشد هم لازم است که اوراد و اذکار ویژه‌ای در ایام و اوقات خاص به‌صورت جهر یا خفی بر زبان جاری‌سازد. این قبیل اوراد و اذکار بسیار مفصل و گاهی نیز محتوای دستور و تعلیم شیخی نسبت به شیخ دیگر و حتی دستور مرشدی در مورد مریدان مختلف خود، متفاوت است. تعلیم ذکر از همان زمانی که طالب صادقی برای کسب معرفت به خدمت پیر کاملی می‌رسد، شروع می‌گردد. وجه تمایز صوفیه از دیگر مسلمانان به‌جهتی این است که ذکر خدا را به شکل بیان اسماء او _ که از سوی شیوخ تعلیم داده می‌شود _ اجباری می‌دانند و نه فقط در حد توصیه. همان‌ها پیوسته به ما خاطر نشان می‌کنند که جوهر و روح تمام اعمال عبادی ذکر خداست» (چیتیک، ۱۳۸۹: ۱۲۴).

«خواجه بر خواندن ورد و ادعیه و طاعت پیوسته حق، تأکید کرده‌است» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۲۹) و (راحه‌المحبین، ۱۲۹۰: ۱۱). بسیاری از اولیا تأیید می‌کنند؛ لاله‌الله عالی‌ترین ذکر است. برخی دیگر معتقدند که ذکر مفرد یعنی؛ اسم الله، بهترین است؛ چرا که در ذکر لاله‌الله شخص در نفی و در ذکر الله در اثبات است «به‌همین دلیل خواجه به ذکر الله بسیار در شب تأکید می‌کند» (افضل‌الفوائد، ۱۲۸۸: ۵۸).

۶-۱-۲- سماع

سماع در لغت به معنی شنیدن و نیز آواز و سرود (معین، ۱۳۷۵: ذیل واژه «سماع») است. «گروهی چنین گفته‌اند که اصل سماع از آن‌جاست که حق سبحانه گفت: الست برکم. اول خطابی که از حق شنیدند و خوش‌ترین سماعی آن است که از خدا شنوی؛ چنان‌که خوش‌ترین نظری آن است که به دوست نگری. با آن‌که در سماع لطیفه‌ای است و آن است که خود را به ایشان مضاف کرد تا در لذت آن سماع همه واله‌گشتند و بلی جواب دادند» (حاکمی، ۱۳۷۳: ۹). وجد و سماع میان فرق صوفیه رسمی متداول بوده و کتابی در تصوف نمی‌توان یافت که این بحث در آن نباشد. اخبار فراوانی در مباح یا رد سماع و غنا نقل گردیده است. غنا،

«به هر معنی که باشد؛ بالذات موضوع حکم شرعی نیست و آن‌را در ردیف موضوعاتی نباید شمرد که حکم شرعی متعلق به طبیعت کلیه شده باشد ... پس در صورتی که مقترن به مفسده شرعی یا عقلی باشد از قبیل؛ ملاحی و مناهی و لغو و باطل و تهییج شهوات ردیه و امثال آن حرام است؛ اما در جایی که خالی از مفسده یا متضمن مصلحت شرعی و عقلی باشد از قبیل؛ معالجه بیمار و انصراف خاطر از علایق شوم دنیوی و توجه به امور ممدوح معنوی و امثال آن حکم به تحریم مطلق نتوان کرد. منشأ اختلاف روایات هم شاید اختلاف در همین‌گونه اغراض و مقترنات باشد» (کاشانی، ۱۳۹۴: ۱۸۳).

سماع و رقص که از نظر متشرعین فقها، حرام است؛ چشتیان «آنها غذای روحانی می‌دانستند؛ اما شرایط آن‌را هم سخت رعایت می‌کردند. در این باره نظام‌الدین می‌فرماید: سماع چهار قسم است؛ مباح، مکروه، حرام و حلال. اگر صاحب وجد در

سماع به‌سوی حق زیاد میل‌کند، سماع بر او مباح است. اگر به‌سوی مجاز تمایل زیادتر داشته‌باشد، آن سماع مکروه است و اگر کسی فقط به‌سوی مجاز متمایل باشد، سماع حرام است و اگر کلاً به‌سوی حق میل‌کند، آن سماع حلال است» (سبحانی، ۱۳۷۷: ۲۰۲). از نظر خواجه سماع هاجم و غیرهاجم است؛

«هاجم آن‌را گویند که اول سماع هجوم می‌آرد؛ مثلاً صوتی یا بیتی شنیده می‌شود این کس را در جنبش می‌آرد این حال را هاجم گویند و این را شرح نتوان داد. اما غیرهاجم آن است که بعد از آن بیتی سماع اثر کرده آن‌را برجایی تحمیل‌کند؛ بر حضرت حق یا بر پیر خود یا بر جای دیگر که در دل او گذرد» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۳۹). او معتقد است؛ سماع باید مطابق شرع باشد (همان: ۲۹۲، ۲۷۱، ۱۱۸). شخصی بیامد. گفت که جماعتی مزامیر در میان سماع کرده است. خواجه فرمود که من منع کرده‌ام که مزامیر در میان و محرّمات نباشند هرچه کرده‌اند، نیکو نکرده‌اند» (افضل الفوائد، ۱۲۸۸: ۲۰۶). خواجه «تلاوت قرآن در سماع (مسموع) را موجب نزول انوار از عالم ملکوت بر روح، ظهور احوال از عالم جبروت در قلب و گریه و حرکت و جنبش از عالم ملک بر جوارح می‌داند» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۴۵). او «هدف سماع را یادکرد حق می‌داند نه سخنان بیهوده که آن‌را کار بوالهوسان فضول می‌داند، نه کار کاملان» (افضل الفوائد، ۱۲۸۸: ۹۴).

۷-۱-۲- آداب خرّقه‌پوشی

خرّقه در اصطلاح صوفیه «جامه دوخته‌شده از تکه‌هاست که به‌وسیله پیر و مرشد به طالب و سالک در صورت لیاقت و بیرون‌آمدن از آزمایش پوشانده می‌شود» (سجادی، ۱۳۸۸: ۲۴۶). خواجه می‌گوید: «خرّقه، در شب معراج به حضرت رسول داده‌شد» (افضل الفوائد، ۱۲۸۸: ۶). که به آن خرّقه فقر گویند و ایشان آن‌را به حضرت علی (ع) عطا کرد. وی معتقد بود که پوشیدن خرّقه شرایطی دارد؛

«در خرّقه اعتبار نیست. اگر در خرّقه اعتبار بودی؛ همه خلق خرّقه‌پوش شدی؛ اما اعتبار در مرد است که او خرّقه پوشد» (افضل الفوائد، ۱۲۸۸: ۵۸). این لباس «به کسی می‌رسد که عیب‌بندگان خدای بپوشد» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۲۳۳). «بسیار خرّقه پوشانند که از ایشان فعل‌های قبیح در وجود آید که فردا همان خرّقه بر ایشان مدعی‌گردد و ایشان مستوجب دوزخ گردند. بسیار قبا پوشانند که از ایشان همه کار با نیک در وجود می‌آید که پیش از خرّقه‌پوشان به بهشت می‌روند» (افضل-الفوائد، ۱۲۸۸: ۵۹).

۸-۱-۲- آداب مرید و مرادی

دو رکن اساسی در سلوک، مرید و مراد هستند و مادامی که مرید تحت انقیاد مراد باشد و عمل بر اختیار وی انجام دهد؛ موفقیت در سلوک قطعی تر خواهد بود. جایگاه مرید و مراد متفاوت است؛ «زیرا که مرید مبتدی است و مراد منتهی» (آریا، ۱۳۶۵: ۱۹۶). از نظر نظام‌الدین مرید،

«چون به خدمت بر ملازمت نماید و آنچه از زبان پیر بشنود، آن‌را به‌کار برد ... پس حق تعالی بهر حرفی که در کتاب درج کند، در بهشت به نام او قصری بنا کند. بعد از آن فرمود: مرید راست از برکت پیر است زیرا هرچه بشنود گوش و خوش بدان متعلق دارد تا ذره از آن نعمت فوت نشود» (افضل الفوائد، ۱۲۸۸: ۹۳). «مراد هم باید که در احکام شریعت و طریقت عالم باشد و چیزی غیرم شروع نفرماید. از جمله وظایف پیر و مرشد، این است که نباید هیچ طمعی از مرید داشته‌باشد. وقتی مریدی به خدمت پیر می‌آید؛ هدیه یا تحفه‌ای می‌آورد. پیر نباید قبول‌کند و پیر در کار دین‌دینا نباید محتاج مرید باشد» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۲۵۵).

۹-۱-۲- عشق

مبحث عشق، یکی از مباحث اساسی و مهم در تصوف و عرفان است «آن ودیعه یا امانتی است الهی که بر دل سالک نهاده-شده و او را به سیروسلوک برای رسیدن به سرمنزله اصلی وامی‌دارد» (آریا، ۱۳۷۵: ۱۴۸). در بنیان تفکر چشتیه، عشق اساس

خلقت است «اول کسی که در جهان عشق‌ورزید و بلای عشق قبول کرد؛ آدم صفی بود؛ زیرا که آدم را از خاک عشق بیافریدند و اگر سرشته عشق نبود؛ عشق مرکب او نشدی. آنگاه فرمود که این همه ولوله و اشتیاق و شوق که در آدمی است، از آدم صفی است» (لعل بدخشی، ۱۳۷۶: ۴۶۴). «آدم عشق را همراه با بلا پذیرفت. چون چشم بگشاد؛ نظر بر جمال عشق افتاد و آخر همان شعله اثر کرد و شارستان بهشت را پشت پای زد و روی در خرابه دنیا نهاد؛ زیرا چه سبق عشق از شارستان بهشت تکان نتوان کرد مگر در خرابه دنیا، تا تخته آن شدیدالبلا علی‌الانبیا ثم علی الاولیا درست کند» (راحه‌المحبین، ۱۳۹۰: ۶). خواجه از تقابل عقل و عشق، این چنین گفته است. «سخن در عشق و عقل افتاد. فرمود که در میان این‌ها تضاد است. علما، اهل عقل اند و درویشان، اهل عشق. عقل علما، بر عشق قالب است و عشق این قوم، بر عقل غالب. انبیا را هر دو حال بود» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۶۰).

۲-۲- مقامات سلوک از دیدگاه نظام‌الدین

مراد از مقامات، مراتبی است که سالک در طی طریق و برای رسیدن به کمال، یکی پس از دیگری به آن‌ها نائل می‌شود. در ترتیب و شرح مقامات وجوه افتراق و اشتراک وجود دارد. مقامات ده‌گانه سلوک، عبارت است از: توبه، ورع، زهد، فقر، صبر، شکر، خوف، رجا، توکل و رضا که رسیدن به آن‌ها بستگی به مجاهدات صوفی دارد. توبه، زهد و ترک دنیا، صبر، خوف و رجا، توکل، تسلیم و رضا، مقاماتی است که خواجه در سلوک به آن‌ها اشاره کرده است که در ادامه، به آن پرداخته می‌شود:

۱-۲-۲- توبه

توبه به معنی بازگشت (معین، ۱۳۷۵: ذیل واژه «توبه») است. «مقامات صوفی از توبه آغاز می‌شود. توبه در اصطلاح اهل باطن عبارت است از: بازگشتن از هر چیزی جز خدا» (عمید زنجانی، ۱۳۶۶: ۲۳۳). «اساس جمله مقامات و مفتاح جمیع خیرات و اصل همه منازل و معاملات قلبی و قالبی توبت است» (کاشانی، ۱۳۹۴: ۵۲۸). از نظر خواجه، تائب با متقی برابر است؛ «زیرا که متقی آن است که مثلاً در همه عمر خویش شرب نکرده باشد یا معصیتی به وجود نیاورده و تائب آن است که گناه کرده باشد و انابت آورده؛ بعد از آن فرمود که هر دو برابر باشند، به حکم این حدیث که التائب من الذنب کمن لا ذنب له» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۲).

۲-۲-۲- زهد و ترک دنیا

سخن درباره زهد و نکوهش دنیا در محافل زاهدان بسیار مطرح می‌شود. مذاهب هندی در این اصل که اساس سعادت ترک تعلقات دنیاست، مشترک اند. «فریدالدین شکرگنج، اصل راه درویشی را حضور دل می‌دانست و برای رسیدن به آن، کسب لقمه حلال و دوری از دنیا و اهل آن را واجب می‌شمارد» (اله‌دیه، ۱۳۸۶: ۱۷۱). مهم‌ترین مشخصه نظام‌الدین که باعث توجه زیاد مردم به او می‌شد؛ زهد و قناعت وی بود. او «کسانی را که به صیام و تهجد پرداخته؛ ولی دوستی دنیا در دلشان باقی می‌ماند، کذاب در دعوی دوستی خدا و ترک دنیا می‌داند» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۰۵). نظام‌الدین، استغراق عرفا در یاد حق به واسطه ترک هواهای نفسانی به‌ویژه قَلت طعام و ریاضت نفس میسر می‌داند؛ «از ابراهیم ادهم سؤال کردند که تو اسم اعظم یاد داری بگو کدام است؟ او جواب داد که معده را از لقمه حرام پاک دار و دل را از محبت دنیا خالی کن بعد از آن هر اسمی که خوانی آن اسم اعظم است» (افضل الفوائد، ۱۲۸۸: ۲۰۷).

۳-۲-۲- صبر

صبر از ایمان است؛ «الایمان نصفان؛ نصف صبر و نصف شکر. چه هرچه پیش مؤمن آید؛ از نعمت و بلا، داند که نتیجه قضا و قدر الهی و حاصل ارادت و اختیار حق است؛ پس اگر از جمله مکاره بود؛ بر آن صبر کند و اگر از جمله ملاذ و محاب بود؛ بر آن شکر کند» (کاشانی، ۱۳۹۴: ۵۴۲). خواجه می‌گوید: در سلوک صادق کسی است که،

«هرچه در عالم از اسرار بلا و جز آن بدو نازل می‌گردد؛ در آن صابر و راضی می‌باشد. چنانچه در کلام الله فرمان می‌شود «ربنا افرغ علينا صبرا و ثبت اقدامنا وانصرنا على القوم الكافرين». این آیت را مفسران مشایخ بر صابران نسبت می‌کنند و درویشان ایشان‌اند که در بالای دوست صبر می‌کنند» (راحه‌المحبین، ۱۲۹۰: ۴۲). از نظر او «صبر؛ یعنی بلا و جنح نکردن، بردباری در برابر آزار دیگران و تحمل خشم است. به اعتقاد وی تحمل آزار دیگران و در بند مکافات آن نبودن کار صدیقان است» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۲۸۲).

۴-۲-۲- خوف و رجا

خوف، «انزعاج قلب و انسلاخ او از طمأنیت امن به توقع مکروهی ممکن‌الحصول» (کاشانی، ۱۳۹۴: ۵۵۱) و رجا، «ارتیاح قلب است به ملاحظه کرم مرجو» (همان: ۵۵۶) است. خواجه آنرا به عنوان یک اصل عملی مورد توجه قرار داده «مہتر اسحاق پیوسته در طاعت و نماز بود و هیچ وقت از خوف حق تعالی غافل نبودی» (راحه‌المحبین، ۱۲۹۰: ۱۹).

۵-۲-۲- توکل

توکل، نزد صوفیه؛ یعنی اعتماد به حق و ناامیدی از خلق

«در متون عرفانی، توکل در زمره مقامات آمده است. ابونصر سراج آنرا پس از مقام صبر و ابوطالب مکی پس از زهد و هر دو پیش از مقام رضا آورده‌اند. غزالی، توکل را مانند دیگر ابواب ایمان متشکل از سه رکن؛ علم و حال و عمل دانسته است. علم اصل و به تعبیری پیشفرض توکل است؛ عمل ثمره و نتیجه آن و حال همان است که از مفهوم توکل مراد می‌شود و هرچه در بیان توکل گفته‌شود، تعبیر آن حال است» (عباسی، ۱۴۰۱: ۵۸۹).

در نظر خواجه «اعتماد بر حق می‌باید کرد و نظر بر هیچکس نباید داشت» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۲۴). به اعتقاد خواجه «توکل سه مرتبه دارد: ۱- خدا را عالم و دانای حال خود بدانند. ۲- توکل کودک است که از مادر شیر نمی‌خواهد؛ ولی باز مادر به او شیر می‌دهد. ۳- توکل مردانه است که چون می‌تی در دست غسال اند» (سبحانی، ۱۳۷۷: ۲۳۴).

۶-۲-۲- تسلیم

تسلیم محض در برابر اراده الهی بالاترین مرتبه ایمان و نشان‌دهنده برترین مرتبه کمالات انسانی است. جامی می‌گوید: «تسلیم عبارت است از؛ استقبال قضا و تسلیم به مقدرات الهی. مقام تسلیم، فوق مرتبت توکل و رضاست. این مقام حاصل نمی‌شود؛ مگر برای کسی که مراتب و درجات تکامل را مرتباً پیموده به اعلا مرتبه یقین رسیده باشد» (جامی، ۱۳۸۴: ۱۲۱). چشتیان معتقد بودند که «باید جانیشان را تسلیم اراده خداوند کنند و به آن‌جا برسند که میان اراده سالک و اراده حق اتحاد کامل برقرار شود. وصول به این مرحله با ردّ و نفی ماسوی الله از دل و اندیشه صورت می‌گیرد. پیروان این سلسله می‌آموختند که از طریقت مرسوم عرفا که با توبه و تحت ارشاد پیر آغاز می‌شد و متضمن تسلیم محض به اراده الهی بود؛ تبعیت کنند» (ر.ک: رضوی، ۱۳۸۰: ۲۶۲).

۷-۲-۲- رضا

رضا، پذیرش قضای الهی و نهایت مقامات سالکان است. «رضا از یقین تولد کند تا نخست دل مؤمن به نور یقین منشرح و منفسح نشود؛ چشم بصیرتش به مشاهده و معاینه تدبیر الهی منفتح نگردد» (کاشانی، ۱۳۹۴: ۵۶۳). نظام‌الدین می‌گوید: «رضا آن است که چون مکروهی به بنده رسد؛ در آن کراهتی بدو نرسد؛ گویی که آن بلا بدو نرسیده است» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۶۷).

۳-۲- موانع سلوک

پس از طی مقامات، آگاهی از موانع سلوک ضرورت دارد؛ با وجود حجاب‌ها گذر به آسانی میسر نمی‌شود؛ بنابراین ترک رذایل و اجتناب از آن بر آراستن نفس به زیورهای فضایل اخلاقی مقدم است. ظاهرینی، خشم و شهوت، سعایت، خنده، بهتان و سوگند دروغ موانعی است که خواجه آن‌ها را نکوهش کرده‌است.

در ادامه به ذکر نمونه‌هایی می‌پردازیم:

۱-۳-۲- ظاهرینی

ظاهرگرایی، بالای جان دینداری است و نباید به ظاهر حکم کرد. «گفت که هر که را که دیده شود؛ به از خود تصوّر باید کرد. اگرچه این کس مطیع باشد و آن دیگری عاصی؛ زیرا که شاید بود که طاعت این کس آخرین طاعت‌ها باشد و معصیت او آخرین معصیت‌ها» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۸۹).

۲-۳-۲- خشم و شهوت

امیرالمؤمنین (ع) در حدیثی ارزشمند موانع رسیدن به اهداف را خشم و شهوت معرفی می‌کند و می‌فرماید: اَعْدَى عَدُوِّ لِمَرْءٍ غَضَبُهُ وَ شَهْوَتُهُ فَمَنْ مَلَكَهُمَا عَلَتْ دَرَجَتُهُ وَبَلَغَ غَايَتَهُ؛ بدترین دشمن آدمی، خشم و شهوت اوست؛ پس هر کس آن دو را در اختیار بگیرد؛ مقامش بالا می‌رود و به هدفش می‌رسد. نظام‌الدین، «فرمود چنان‌که شهوت به غیر محل حرام است، خشم هم به غیر، محل حرام است» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۶۷).

۳-۳-۳- سعایت

سعایت و بدگویی، در قرآن و روایات نکوهش شده است. نظام‌الدین می‌گوید: «بزرگترین جمله فعل‌های قبیح، همین فعل است که غمازی کسی کند» (راحه‌المحبین، ۱۲۹۰: ۸). «حضرت رسول در شب معراج طائفه‌ای در دوزخ دیدند که زبان‌های ایشان سوراخ کرده‌اند و به درک‌های دوزخ آویخته‌اند. پرسید یا اخی جبرئیل، این طایفه کیانند؟ گفت: یا رسول الله، این طایفه، غمازیان است» (راحه‌المحبین، ۱۲۹۰: ۹).

۴-۳-۲- خنده

چشتیان، خنده قهقهه را زشت و ناروا می‌دانند. خواجه گفت: «روزی شیخ قطب‌الدین بختیار اوشی بر جماعتی گذشت که می‌خندیدند. گفت: عجب دارم بر شما که بخندید شما را مگر خبر از مرگ نیست» (افضل‌الفوائد، ۱۲۸۸: ۹۷)؟

۵-۳-۲- بهتان

بهتان و افتراء، از گناهان کبیره است. خواجه در این باره می‌گوید: «دور باشید و پرهیز کنید از بهتان گفتن؛ زیرا چه هر گناهی که بنده کند، چون توبه بکند حق تعالی از اعتقاد آن بنده بداند که توبه کرده است. پس او را بیامرزد؛ مگر بهتان گفتن» (افضل‌الفوائد، ۱۲۸۸: ۱۴۱).

۶-۳-۲- سوگند دروغ

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِإِيمَانِكُمْ...» (ر.ک: بقره: ۲۲۴) و خدا را دستاویزی برای سوگندهایتان قرارندهید که دیگر نخواهید نیکی کنید و پرهیزگاری نمایید و میان مردم به صلاح پردازید و البته خدا شنوای داناست. خواجه در این باره می‌گوید: «هر که به سوره از کتاب خدای تعالی سوگند دروغ خورد بهر حرفی که اندران سوره باشد؛ او را هم چندان بزه نویسند» (افضل‌الفوائد، ۱۲۸۸: ۱۴۶).

۴-۲- شریعت در مجالس

در سلسله چشتیه، «شریعت مقدم بر طریقت است و طی طریق را مستلزم گذر از آن می‌دانند. نه تنها مریدان بلکه شیخ هم باید تمام واجبات و فرائض دینی و حتی مستحبات شرعی را با دقت به‌جا آورد» (ر.ک: آریا، ۱۳۶۵: ۲۰۳) بحث شریعت را می‌توان در دو عنوان کلی مطرح کرد:

از نظر اعتقادی، خواجه سنی مذهب است؛ بر همین اساس از ابوبکر، عمر، عثمان و سپس حضرت علی (ع) نام می‌برد که نشان از اعتقاد وی به خلفا است. زمانی که،

«حضرت نوح کشتی می ساخت بدو گفتند چهار تخته دیگر می‌باید که کشتی تمام شود. مهتر نوح پرسید: چهار تخته دیگر به نام کیست؟ که می‌باید. در حال جبرئیل فرود آمد گفت: یا نوح، خدای تعالی می‌فرماید: محمد رسول الله را چهار نفر یاراند که بی‌نام ایشان کشتی درست نیاید. گفت: ایشان کدامند؟ گفت: ابوبکر، عمر، عثمان و علی مرتضی علیهما السلام» (راحه‌المحبین، ۱۲: ۱۲۹۰). وی «نسبت به شیعه ارادت خاصی نشان داده است» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۲۹۵). نقل می‌کند: پیامبر فرمود: «خدای تعالی پیغامبران را از درختان پراکنده بیافرید. مرا و علی را از یک درخت. پس من تنهام و علی شاخه‌های آن و حسن و حسین میوه آن و اولاد و اتباع ایشان برگ‌های آن. پس هر کس که تعلق کند به شاخی از شاخه‌های آن، رهایش یابد از آتش دوزخ» (راحه‌المحبین، ۳۸: ۱۲۹۰).

در انجام فرایض دینی، نظام‌الدین در ملفوظاتش به کرات به مریدانش سفارش می‌کند که علاوه بر نمازهای واجب، «نمازهای مستحبی چون: عید الضحی، عید فطر، نیمه شعبان، تسبیح، اشراق و استعاذه استخاره را بخوانند» (دهلوی، ۱۳۷۷: ۴۴، ۴۵، ۱۹۶، ۲۸)، (افضل‌الغوائد، ۹: ۱۲۸۸، ۱۱۷، ۱۱۴، ۱۱۰). در نگاه او نماز جایگاه ویژه‌ای دارد؛ در راحه‌المحبین مکرراً آمده است که «با شنیدن بانگ نماز، سخن را قطع می‌کند و آن را به جماعت می‌گزارد» (راحه‌المحبین، ۱۹: ۱۲۹۰، ۳۴، ۳۲، ۲۴، ۴۳). «سخن در نماز جماعت افتاد؛ در آن باب نیکو غلو فرمود که اگر دو کس باشند هم، جماعت باید کرد اگرچه از دو کس جماعت نباشد اما ثواب جماعت باشد؛ آن دو تن را باید که برابر ایستند» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۲۹). او همچنین بر «قرائت قرآن، روزه گرفتن مخصوصاً در روز عاشورا و ثواب بسیار آن تأکید می‌کند» (افضل‌الغوائد، ۹: ۱۲۸۸، ۱۰). در مورد زکات، «می‌فرمود: که زکوه حقیقت است. زکوه شریعت است و زکوه طریقت است و زکوه طریقت آن است که از دویست درهم پنج درهم نگاه دارد و باقی بدهد و زکوه حقیقت آن است که همه را بدهد و هیچ نگاه ندارد» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۲۷).

۵-۲- اندیشه‌های کلامی شیخ

اندیشه نظام‌الدین نشأت گرفته از تعالیم اسلامی است. وی حنفی‌مذهب است و به آن مباحثات می‌کند؛ «حق سبحانه و تعالی این سعادت‌ها که ما را داد. هیچ‌کس را نداد. اول آن‌که از امت رسالت پناه علیه‌السلام گردانید. الحمدلله؛ دویم آن‌که از ملت ابراهیم خلیل الله، سیم آن‌که در مذهب امام اعظم؛ یعنی ابوحنیفه کوفی گردانید؛ چهارم آن‌که مسلمان آفریده و گوینده لاله‌الا الله محمد رسول الله گردانید» (راحه‌المحبین، ۱۵: ۱۲۹۰، ۱۶). ولی بن‌مایه کلامی وی در حوزه جبر و اختیار و رؤیت خدا در قیامت اشعری است که به اجمال به آن پرداخته می‌شود:

خواجه، همچون اشاعره معتقد است؛ «افعال انسان تنها به قدرت خدا صورت می‌پذیرد و انسان در انجام آن دخالت ندارد. هر فعلی که از بنده در وجود می‌آید از خیر و شر، خالق آن خداوند تعالی است. پس هرچه می‌رسد از آن‌جا می‌رسد. از کسی بهر چه می‌باید رنجید» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۲۹۳؟) نظام هستی در چارچوب جف‌القلم بما هو کائن مدیریت می‌شود:

«آن کس را نیکبخت آفریده‌اند، هم در بطن مادر از ابتدا و حال او نیکبخت آفریده‌اند. هرکه را شقی آفریده‌اند؛ هم در بطن مادر شقی آفریده‌اند» (افضل‌الغوائد، ۱۴۵: ۱۲۸۸). پس «تقدیر نیکی و بدی هر دو از خدا خدایست عزوجل؛ اما نیکی را حق تعالی اضافت به خود کرد؛ بدان رضا داد، اما در بدی رضای حق نیست. این کس را باید که چون بدی در وجود آید آن را از خود و فعل خود داند؛ زیرا چه رضای خدا در بدی کردن نیست، اما تقدیر بدین رفته» (همان: ۱۸۷).

یکی دیگر از موضوعات کلامی بحث برانگیز، مسئله امکان رؤیت باری تعالی در این جهان و جهان دیگر است. «از جمله مسائل مذهب اشعری آن است که هر موجودی که باشد، صحیح باشد که مرئی شود و مصحح رؤیت وجود است و باری تعالی موجود است هرآینه رؤیت حضرتش صحیح باشد و شرع به آن ورود یافته که مؤمنان در آخرت به کرامت قال الله تعالی وجوه یومئذ ناضره الی ربها ناظره» (شهرستانی، ۱۳۳۵: ۷۳) هستند. این اندیشه در ذهن خواجه نظام‌الدین مندرج شده که «رؤیت خداوند در قیامت بعد از مرگ امکان‌پذیر است» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۵۰). در دیگر ملفوظات خواجه آمده است که

«فردای قیامت مهتر موسی درآید، دست در کنگره عرش زند و فریاد کند مشتاقم به دیدار تو و چندان فریاد کند که سالکان عرش از دست فریاد او خود را فراموش کند بعد از آن فرمان آید که یا موسی بازگرد. وعده در بهشت است و تا آن‌که محمد و امتان او مرا نبینند، کسی را پیش از ایشان دیدار نمود، نمی‌بینم» (افضل‌الفواید، ۱۲۸۸: ۳۱).

۶-۲- نگاه اخلاقی و اجتماعی شیخ

نکات اخلاقی که شیخ در مجالس خود بدان‌ها اشاره دارد؛ بعد اجتماعی برجسته‌ای دارند و نشان‌می‌دهد نظام‌الدین اولیاء بر ابعاد اجتماعی آموزه‌های اخلاقی و عرفانی تأکید بسیار دارد. آموزه‌های اخلاقی-اجتماعی شیخ در دو دسته سلبی و ایجابی قابل تقسیم‌بندی است. هر چند گزاره‌های سلبی شیخ در قیاس با گزاره‌های ایجابی برجسته‌تر است و نشان‌می‌دهد که او در بیان این آموزه‌ها به ویژگی‌های روحی و روانی مریدان و مخاطبان توجه داشته‌است. از ویژگی‌های اخلاقی که شیخ مریدان را به ترک آن‌ها فرامی‌خواند و جنبه سلبی دارند؛ سعایت و بهتان است. او سخن‌چینی را زشت‌ترین فعل اخلاقی می‌داند؛ «بزرگترین جمله فعل‌های قبیح همین فعل است که غمازی کسی کند» (راحه‌المحبین، ۱۲۹۰: ۸). «و با نقل گفتاری از پیامبر اکرم (ص) عمق زشتی غمازی را به مخاطب نشان‌می‌دهد؛ «حضرت رسول در شب معراج طائفه‌ای در دوزخ دیدند که زبان‌های ایشان سوراخ‌کرده‌اند و به درک‌های دوزخ آویخته‌اند. پرسید: یا اخی جبرئیل این طایفه کیانند؟ گفت: یا رسول الله این طایفه غمازیان است» (راحه‌المحبین، ۱۲۹۰: ۹). بهتان را گناه نابخشودنی بندگان می‌داند؛ «دور باشید و پرهیز کنید از بهتان‌گفتن؛ زیرا چه هر گناهی که بنده کند؛ چون توبه بکند حق تعالی از اعتقاد آن بنده بداند که توبه کرده است. پس او را بیامرزد مگر بهتان‌گفتن» (افضل‌الفواید، ۱۲۸۸: ۱۴۱). دعوت به ویژگی‌های اخلاقی نیک که غالباً ریشه در آموزه‌های قرآنی و دینی دارد در مجالس شیخ آن‌چنان برجسته است که رذایل اخلاقی در برابر آن رنگی ندارد. مصاحبت و هم‌نشینی با مردم، تواضع، مودت و اخوت بین انسان‌ها، صدقه، عفو و مدارا، رحم و شفقت، پرده‌پوشی، احترام به پیران، حق همسایگی، صله رحم، عیادت بیمار و اطعام از مهم‌ترین نکات اخلاقی است که شیخ مخاطبان را بدان‌ها فرامی‌خواند. درنگی در برخی ویژگی‌ها با ذکر نمونه‌هایی از گفتار شیخ خالی از فایده نیست.

۱-۶-۲- مصاحبت و هم‌نشینی

عرفان اسلامی سرشار از تعالیم اخلاقی و الهی است. مصاحبت با نیکان را فرصتی برای رسیدن به کمالات اخلاقی و اخروی می‌داند. «یک ساعت صحبت نیک به از عبادت صد ساله است پس هر که صحبت نیک گیرند؛ دولت هر دو سرا یافت و هر که صحبت بد گیرند او از جمله سعادت‌ها محروم گشت» (افضل‌الفواید، ۱۲۸۸: ۱۵۸).

۲-۶-۲- تواضع

در تعالیم مشایخ چشت بر فروتنی، خود را از دیگران کمتر دیدن و با اهل فرق و پیروان ادیان دیگر نشست‌و‌خاست کردن تأکید شده است. «هر که خود را هیچ داند قیمت او و بهای او جز حق دیگری نداند» (راحه‌المحبین، ۱۲۹۰: ۲۲).

۳-۶-۲- مودت و اخوت بین انسان‌ها

چشتیان، به ایجاد محبت و دوستی بین انسان‌ها تأکید داشتند. با اعتقاد این‌که نام دیگر مذهبشان خدمت به خلق خدا است هر تلاشی در جهت خدمت به خلق را شایسته تقدیر می‌دانستند. «فرمود: مرا در واقعه کتابی دادند. در آن مسطور بود تا توانی راحتی به دل می‌رسانی که دل مؤمن محل ظهور ربوبیت است. می‌فرمود که در بازار قیامت هیچ کالایی را آن‌چنان رواج نخواهد بود که دریافت دل‌ها را» (محدث دهلوی، ۱۳۸۳: ۱۰۷).

۴-۶-۲- صدقه

صدقه به معنای هرگونه پرداخت مالی است که برای رضای خدا صورت پذیرد؛ خواه واجب باشد یا مستحب. نظام‌الدین شرایطی را برای آن برمی‌شمارد:

«در صدقه پنج شرط موجود شود بی‌شک آن صدقه قبول باشد و از آن پنج شرط دو پیش از عطا است و دو در حالت عطا است و یکی بعد از عطا است؛ اما آن دو شرط که پیش از عطا است؛ یکی آن است که آنچه خواهد داد از وجه حلال باشد و دوم شرط، آن که نیت کند که به مردی صالح دهد به کسی که در وجه فساد خرج نکند؛ یعنی به اهل صلاح دهد و آن دو شرط که در حالت عطا است؛ یکی آن است که به تواضع و بشاشت دهد و به انشراح دل دهد دوم شرط آن که در خفیه دهد و آن یک شرط که بعد از عطا است آن است که آنچه دهد پیش کسی آن را بر زبان نیارد و ذکر آن نکند، هر آینه آن صدقه قبول افتد» (ر.ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۴۵ و ۴۶).

۳- نتیجه

طریقت چشتیه، به کمک آداب و تعالیم خاص خود توانستند اسلام را در شبه قاره هند گسترش دهند و نهادینه سازند. این طریقت با رویکرد عمل‌گرایانه خود از طریق مشایخ بین مردم تأثیرگذار بوده‌اند. آن‌ها همواره جنبه عملی عرفان را مد نظر داشته‌اند و بر شریعت تأکید دارند؛ چراکه طی طریق را مستلزم گذر از آن می‌دانند. نظام‌الدین اولیاء یکی از بزرگان این فرقه در هند است؛ رفتارهای عملی خواجه، در کنار تعالیمش در مجالس به‌خوبی معرف نگارش و آموزه‌های اوست. امیرحسن سجزی و امیرخسرو دهلوی، سخنان شیخ خود را با عنوان فواید الفوائد، افضل الفوائد و راحه‌المجبین گردآورده‌اند. با تحلیل این آثار می‌توان به اندیشه‌های نظام‌الدین پی‌برد. بر اساس مباحث مذکور، این نتیجه به‌دست می‌آید که وی حنفی‌مذهب و اشعری مسلک است و در حوزه کلام در بحث جبر، اختیار و رؤیت خدا همچون اشاعره می‌اندیشد و بر این باور است که فاعل همه افعال خداست. طبق دیدگاه وی آنچه انسان در سرنوشت خود به آن دچار می‌شود؛ از قبل برای او رقم‌خورده است و انسان هیچ توانایی در تغییر آن ندارد و باید در مقابل خواست و اراده خداوند تسلیم بود. در باب رؤیت خداوند نیز معتقد است که می‌توان خدا را با چشم سر در قیامت دید.

محوری‌ترین آموزه‌های نظام‌الدین، تأکید فراوان او در پای‌بندی به شریعت است مراد همچون مرید باید تمام واجبات و فرایض و حتی مستحبات شرع را موبه‌مو اجرا کند. بر گزاردن نمازهای واجب و مستحب، روزه‌گرفتن، پرداخت زکات و قرائت قرآن تأکید می‌کند و از سالک طریق می‌خواهد علاوه بر انجام آن‌ها، اذکار را نیز بخواند. وی مریدان را به تسلیم محض در برابر پیر دعوت می‌کند. او همانند صوفیان دیگر رازداری، تزکیه، بیعت، مجاهده مشاهده، ذکر، سماع، آداب خرقه‌پوشی، رابطه مرید و مرادی و عشق را از آداب و رسوم سلوک می‌داند. مقاماتی که خواجه برمی‌شمارد؛ توبه، زهد و ترک دنیا، صبر، خوف و رجا، توکل، تسلیم و رضا است. وی استغراق در یاد حق را به‌واسطه تزکیه نفس میسر می‌داند. از دشواری‌های سلوک سخن می‌گوید و معتقد است؛ ظاهربینی، خشم و شهوت، سعایت، خنده، بهتان و سوگند دروغ، از موانع طریقت است. از دیگر مباحث مطرح‌شده می‌توان، مفاهیم اخلاقی و اجتماعی را برشمرد که همواره در سلوک مورد توجه است و سالک ملزم است رعایت کند. در نگاه اجتماعی همه مخلوقات الهی شایسته محبت هستند. خواجه مریدان را به مودت و دوستی، تواضع و دادن صدقه ترغیب می‌کند.

۴- منابع

قرآن کریم

آریا، غلامعلی. (۱۳۶۵). *طریقه چشتیه در هند و پاکستان و خدمات پیروان این طریقه به فرهنگ اسلامی و ایرانی*، چاپ اول، تهران: زوار.

آریا، غلامعلی. (۱۳۷۵). *کلیاتی در مبانی عرفان و تصوف*، چاپ اول، تهران: انتشارات پایا.

- الرحمن، عتیق. (۱۳۹۷). خدمات سلسله چشتیه به زبان و ادب فارسی در شبه قاره هند. قند پارسی. شماره ۷۵-۷۸، صص ۹۹-۱۱۸.
- اسماعیلی، محمد. (۱۳۹۴). نقش آموزه زهد در سلوک نظام‌الدین اولیاء و تأثیر آن بر نظام فکری چشتیان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه خوارزمی.
- اشرف‌خان، علیم. (۱۳۸۰). فوائدالفؤاد و تعلیمات حضرت نظام‌الدین اولیاء، تحقیقات فارسی، شماره ۱.
- اشرف‌خان، علیم. (۱۳۸۴). ملفوظات حضرت نظام‌الدین اولیاء و اخوت جهانی، قند پارسی، شماره ۳۱.
- الهدیه، شیخ عبدالرحیم. (۱۳۸۶). خواجهگان چشت، سیرالقطاب، مقدمه تصحیح، فهرست و توضیح محمد سرور مولایی، تهران: علم.
- انوشه، حسن. (۱۳۸۱). فرهنگنامه ادبی فارسی، دانشنامه ادب فارسی جلد ۲، چاپ دوم، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- پرغو، محمدعلی. (۱۴۰۱). نحوه و علل گسترش تشیع در هند (از قرن هفتم تا دهم هجری قمری)، فصلنامه مطالعات شبه قاره، دوره ۱۴، شماره ۴۳، صص ۵۷-۷۰.
- جامی، نورالدین عبدالرحمن. (۱۳۸۴). نفحات الانس. تصحیح محمود عابدی، تهران: نشر سخن.
- چیتیک، ویلیام. (۱۳۸۹). درآمدی بر تصوف و عرفان اسلامی، ترجمه جلیل پروین، چاپ دوم، تهران: انتشارات حکمت.
- حاکمی، اسماعیل. (۱۳۷۳). سماع در تصوف، چاپ پنجم، دانشگاه تهران.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه، جلد ۱۴، چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران.
- دهلوی، خواجه‌حسن. (۱۳۷۷). فوایدالفؤاد، ملفوظات خواجه نظام‌الدین اولیاء بدیوانی، تصحیح محمدلطیف ملک، به‌کوشش دکتر محسن کیانی، چاپ اول، روزنه.
- دهلوی، خواجه‌حسن. (۱۳۸۵). فوایدالفؤاد. تصحیح توفیق سبحانی، تهران: زوار.
- دهلوی، امیرخسرو. (۱۲۸۸). افضل‌الفوائد، نسخه خطی، شماره میکروفیلم ۳۰/۳، تاریخ کتابت: ۱۲۸۸.
- دهلوی، امیرخسرو. (۱۲۸۸). افضل‌الفوائد، نسخه خطی، میکروفیلم ۶۶/۶، تاریخ کتابت: ۱۰۸۰، شماره کتابخانه ۱۴۷۵/۵.
- دهلوی، امیرخسرو. (۱۲۹۰). راحه‌المحبین، نسخه خطی، تاریخ کتابت: ۱۲۹۰، میکروفیلم ۳۲۰۳، فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، جلد ۲، تألیف محمدتقی دانش‌پژوه صفحه ۹۸ که اصل آن در کتابخانه بانکی-پور هند به شماره ۱۶۴۲ (قسمتی از رساله) جلد ۱۷ صفحه ۱۱۴ است.
- ذکاتوتی قراگزلو، علیرضا. (۱۳۷۷). ملفوظات خواجه نظام‌الدین اولیاء، تصحیح محمدلطیف ملک، نشریه کتاب ماه ادبیات، شماره ۱۴، صص ۲۹-۳۰.
- رضوی، سید اطهرعباس. (۱۳۸۰). تاریخ تصوف در هند، ترجمه منصور معتمدی، چاپ اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- سبحانی، ه. توفیق. (۱۳۷۷). نگاهی به تاریخ ادب فارسی در هند، چاپ اول، انتشارات شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی.
- سجادی، سید ضیاءالدین. (۱۳۸۸). مقدمه‌ای بر مبانی عرفان و تصوف، چاپ پانزدهم، تهران: سمت.
- شمس، محمدجواد. (۱۴۰۱). دانشنامه جهان اسلام، جلد ۷، تهران: بنیاد دایره‌المعارف اسلامی.
- شهرستانی، ابوالفتح محمدبن عبدالکریم. (۱۳۳۵). الملل و النحل، ترجمه افضل‌الدین صدر ترکه اصفهانی به‌تصحیح و تحشیه سید محمدرضا جلالی نایینی، چاپ دوم، چاپخانه تابان.
- صابراقکند، زینب. (۱۳۹۱). بررسی تطبیقی تعالیم عرفانی در فیه‌ما فیه مولوی و فوایدالفؤاد نظام‌الدین اولیاء، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان.

- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات در ایران (جلد ۳، بخش ۲)، چاپ هفتم، تهران: انتشارات فردوس.
- طاهری، سیدمهدی. (۱۳۸۹). بررسی جریان تصوف در شبه قاره، فصلنامه مطالعات شبه قاره. شماره ۵، صص ۲۹-۵۴.
- عباسی، بابک. (۱۴۰۱). دانشنامه جهان اسلام، جلد ۸، تهران: بنیاد دایره‌المعارف اسلامی.
- عمید زنجانی، عباسعلی. (۱۳۶۶). پژوهشی در پیدایش و تحولات تصوف و عرفان، تهران: امیرکبیر.
- غلامرضایی، محمد. (۱۳۸۸). سبک‌شناسی نثرهای صوفیانه از قرن پنجم تا اوایل قرن هشتم، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- کاشانی، عزالدین محمودبن‌علی. (۱۳۹۴). مصباح‌الهدایه و مفتاح‌الکفایه، تصحیح جلال‌الدین همایی، چاپ دوازدهم، تهران: سخن.
- کیخای فرزانه، احمدرضا و سودابه سلیمی‌خراشاد. (۱۳۹۴). دیدگاه عرفانی خواجه معین چشتی بر اساس دیوان منسوب به وی، فصلنامه مطالعات شبه قاره، شماره ۲۳، صص ۹۷-۱۱۶.
- لعل بدخشی، لعل‌بیک. (۱۳۷۶). ثمرات‌القدس من شجرات‌الانس، مقدمه تصحیح و تعلیقات دکتر سیدکمال حاج سیدجوادی، چاپ اول، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- محدث‌دهلوی، عبدالحق. (۱۳۸۳). اخبارالاخیار فی اسرارالابرار، تصحیح و توضیح علیم اشرف‌خان، چاپ اول، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- معین، محمد. (۱۳۷۵). فرهنگ فارسی، جلد ۱ و ۲، چاپ دهم، تهران: امیرکبیر.
- نجفی‌برزگر، کریم. (۱۳۹۴). مونس‌الارواح، اثری ارزشمند در شرح احوال مشایخ سلسله چشتیه. فصلنامه مطالعات شبه قاره، شماره ۲۵، صص ۱۲۱-۱۳۲.
- نراقی، مهدی. (۱۳۶۶). جامع‌السعاده، ترجمه سید جلال‌الدین مجتبوی، جلد ۲، تهران: حکمت.
- هاشمی، سیدرضا. (۱۴۰۱). دانشنامه جهان اسلام، جلد ۵، تهران: بنیاد دایره‌المعارف اسلامی.

Ahmed, Shaikh Ishtiaque, Emeers And Disciples of Hazrat Nizamuddin.

Auliya, University of Jawaharlal Nehru, India, Journal of Subcontinent Researches, Vol.2, No.4, 2010.

Gautam, Chakravarty, Reading Fawid al Fuad: Text, Testimony and history, University of Delhi, India, Journal of Subcontinent Researches, Vol.2, No.4, 2010.

